

Абдиева Ж.К.

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ИУДЕЙ-ХРИСТИАН ДИНДЕРИНИН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Абдиева Ж.К.

ОТРАЖЕНИЕ ИУДЕЙ-ХРИСТИАНСКОЙ РЕЛИГИИ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Abdieva J.K.

REFLECTION OF THE JUDEI-CHRISTIAN RELIGION IN THE EPIC “MANAS”

УДК:947.1:93\99(575.2)(043.3)

Түрдүү диний ишенимдер аралашкан маданият ар убакытта салттуулук менен жаңычылдыктардын айкалышкан дүйнөсү болгон. Ар башка региондордо жашаган этностордун маданияты адеп-ахлах идеялардын, баалуулуктардын окшош болгондугу менен жакындашып турат.

“Манас” эпосу көп кылымдарды кучагына камтып калыптангандыктан, анын саптарында иудей-христиан диндери жөнүндөгү маалыматтар кездешип, кыргыздар бардык дүйнөлүк диндер менен тааныш болгондугун “Манас” эпосу жана башка тарыхый булактар да тастыктап турат.

Негизги сөздөр: салт, этнос, маданият, иудей дини, христиан дини.

Эпос «Манас» вообрал в себя сведения и данные об иудаизме и христианстве, т.к. на этапе своего создания прошел многовековой путь и является сокровищницей народной жизни. Содержащиеся в эпосе «Манас» сведения о знакомстве кыргызов с мировыми религиями подтверждаются историческими источниками.

Ключевые слова: традиция, этнос, культура, иудеизм, христианство.

The epic "Manas" has incorporated along with other information and data about Judaism and Christianity, as at the stage of its creation it was the centuries-old path and is a treasure trove of folk life. Contained in the epic "Manas" Kyrgyz information about the acquaintance with the world's religions confirmed by historical sources.

Key words: tradition, ethnicity, culture, iudeizm, Christianity.

“Манас” эпосундагы саптар христиан дини боюнча маалыматтарды чагылдырып турат. Эпосто тарса деген эл жөнүндө эскерилет. И.Б.Молдобаев: “Сагымбай Орозбаковдун вариантында тарса сөзүнүн беш жолу эскерилишин” эмгегинде белгилейт [1, С.256]. Тарса элинин аталышы “Манас” эпосундагы Көкөтайдын ашына келген конок элдердин арасында аталат:

Аш бергенде ат чапкан,
Ондон бери парсы бар,
Кыргыздын кызык заңы деп,
Каптал жакта калча бар
Ой жагында тарса бар,
Олжо берген аларга

Кыргыз уулу канча бар, – деп баяндалат [2, 185-186 бб.]. Бул факт кыргыздардын несториан дини менен тааныштыгын күбөлөндүрөт. “Манас” эпосун-

дагы чагылдырылган этностук катмары ар түрдүү болгон элдердин аталышындагы саптарда тарса этносу менен бир катар парстар менен калчалар кыргыздар менен коңшу жашашагандыгы берилет.

1954-жылы Суджин руна сымал жазуусун жаңыча түшүндүргөн С.Г.Кляшторный: “IX кылымдын ортосунда же кичине мурдараак кыргыз ак сөөктөрүнүн арасында, андан соң кеңири чөйрөдө христианчылыктын несториандык агымы кеңири таралган, бирок ал жергиликтүү шамандыкты сүрүп чыгарган эмес”, – деген жыйынтыкка келген [3, С.162-169]. Автордун ою боюнча несториан дини кыргыздарга карлуктардан келип кирген, буга алардын бекем бирдиги жана уйгур-манихейлер менен болгон согушу кыргыз ак сөөктөрүнүн несториан устаттарынын миссионердик ишмердигине сыйлоо менен болгон мамилеси сыяктуу саясий себептер алып келген.

Моголдор империясында несториандарды тарса деп аташкан. Ал эми несториандыктар, белгилүү болгондой, христиандык диндин бир бутагын түзүшкөн. Бул дин V кылымда Византияда пайда болгон. Ю.Н. Рерихтин “По тропам Срединной Азии” деген эмгегинде, несториандар “Христосту Кудайлаштырылышын” четке каккан, б.а. ортодо-ксалдык чиркөөлөрдүн ишеними болгон Христосто адам менен кудайдын бириктирилген образы бар экендигин танышкан. Несторий боюнча Иисусту Мария төрөгөн, Иисустун адамдарга карата боорукерлик иштери аны кудайдын элчисинен чейинки абалга чейин алып барган. Несторийди куугунтукка алган, анын шакирттери Иранга, Орто Азияга жана Кытайга качышкан. Христиан өлкөлөрүнөн куугунтукка алынган несториандар Азияда кеңири тараган. Несториан коому бүгүнкү күндө да Иранда, Сирияда, жана Малабар жээктеринде жашайт [4, с.44-45]. “Тарса менен бирге негизинен Борбордук Азиядагы элдер эскерилет: калмактар, кытайлар, ойроттор, кызыл баштар, катагандар, жөөттөр, сакалаттар ж.б. Сакалаттан башка жогоруда эскерилген уруулар жана элдер белгилүү этнонимдер, ал эми жөөттөр бул еврейлердин аталышы”, – деп билдирет этнограф окумуштуу И.Б.Молдобаев [1, С. 257].

К.Юдахин “тарса” сөзүн “христиан” деп которот. Мисалы:

”Кыргыз, тарса кыйла эл.

Кызыл кан агып болду сел”, – деп эпостон мисал келтирет [6, С.708].

Монгол мамлекетинин мезгилинде Борбордук Азиянын ар түрдүү уруулары несториандыкты кабыл алып, өзүнчө уруулардын группасын түзүп, алардын отурукташуусу түрк-монгол элдеринин арасында кеңири жүргөн.

Хакасиянын түндүгүндө, Июсовдордун өрөөнүндө Тарча деген кыштак болгон, ал Тарча деген дарыянын жээгинде жайгашкан. Хакас фольклоруна караганда, бул аталыш Тарчы хыс деген легендарлуу кыздын урматына карата наамы ыйгарылган дешет. Ал монгол хандыгына каршы өзүнүн элинин, жеринин эркиндиги үчүн күрөшкөн. Эрдик көрсөтүп курман болгондон кийин ал Тарча кыштагына коюлган. Урпактары анын атын эстеринде сактап жүрүшөт. Фольклор менен топонимика несториандардын мурдагы отурукташкан жерин толук чагылдырышы мүмкүн деп билдирет окумуштуу И.Молдобаев [1, С.258]. Энесайдагы кыргыз жерлерине жакын тектеш жерлерде “Тарса” аталышы кыргыздардын топонимикасында кездешет. Рашид-ад-дин жазган: “Чүй областында көп кыштактар бар, алардын ичинен эки чоң кыштак; 1.Тарса-кент, 2.Кара-ярлык. Ал жерден Самарканга чейин эки жумалык жол [7. С.16]. Кыргыз окумуштуулары Кара-Жыгач шаарчасы Тарсакент болгон дейт, ал Бишкектин түштүк-чыгыш чет жагында жайгашкан. XIX кылымдын аягында ал жерден XII-XIV кылымдарга даталаштырылган несториандардын мүрзөсү табылган [128. с.590]. Шаардын “Тарс” же “Тарсон” формасында армян булактарында монголдор жөнүндө эскерилет [8, С.47]. Бул шаарлар несториан-христиандар менен байланышы болгон. Батый кан несториандарды колдогон, Плано Карпини: “Батыйдын жанында несториан кечилдери болгондугун” айткан [10, С.95; 193. С.258].

Ю.К. Рерихтин маалыматы боюнча, несториандар VIII-X кк. Улуу Жибек жолунун жол тоомдорунда отурукташкан. Монголиянын бир бөлүгү гана несториан болбостон, Борбордук Азиянын башка этникалык бирикмелери да болушу мүмкүн. Байыркы кыргыздар жана башка уруулар, кыргыз элинин түзүлүшүндө ассимиляцияланган. Айрым маалыматтардан несториан-миссионерлердин XIII-XIV кк. Улуу Жибек жолу аркылуу Кыргызстандын аймагына келиши (1275-ж. несториан миссионери Раббан Саума Улуу Жибек жолунун батыш багытын көздөй саякат жасап, чиркөө кызматкерлерин кездештирген. Ал Кыргызстандын түндүгү Таласта Кублай Хандын аталаш бир тууганы Күайди Хан менен жолуккан) жана Кыргызстандын аймагында жашаган уруулардын, элдердин иудей дини менен тааныштыгын Крескастын Пальма-де Майоркада, Каталонияда 1375-77-жж. түзгөн атласында Кыргызстандын картасы берилип, анда Ыссык-Көл жана еврейлердин ыйык шаары катары Иерусалим жана Талас белгиленген (<http://www.advantour.com/rus/kyrgyzstan/talas.htm>). Бул жөнүндө эпостун саптары:

Калмак, кытай, тарса, жөөт,
Күн чыгышка бет алып
Карап турган канча көп,
Көк Теңир колдо деп.
Өз дининче окуп,
Батасын кылды чокунуп,
деп маалымдалат [2, 185-186 бб.].

Казак адабиятчысы С.К. Каскабасов “Карынбай” деген чыгарманы курандан оошкон мазмун катарында карайт [10, 34 б.]. Куран боюнча Карун Муса (Моисей) пайгамбардын кол астындагы элден чыгып, байлыктын ээси болуп туруп, кудайы, садага бербей кайрымсыз аталат. Ошондуктан кудай каарына алып, өзүн, мал-мүлкүн жер жутат [11, 47 б.]. Диндердин тарыхы Адам Ата, Обо Энеден башталат [2:28-36], [7:19-24]. Шайгандын азгырыгы менен алар бейиштин төрүнөн кубаланат. Мына ушундай жагымсыз шарттар орноп калганда Жараткан адамдарды оң жолго сала турган пайгамбарларды, Кудайдын элчилерин жиберип турары айтылган [12, 50 б.].

Бул көрүнүш “Манас” эпосунда Көкөтайдын ашына элдин келип түшкөнүндө Манас баатыр Кошойдон эмне себептен кечиккендигин сурайт да келген меймандарга малдан арбын союуусун буйруйт. Манас баатыр конокторго аянбастан мал союуну мал чачпаган бай Карынбайдын тагдыры кандай болгондугун Кошойго эскертип өтөт. Тактап айтканда берешендик кылбасаң Карынбайдай азапка учурайсың дейт:

Бел байлабай мээнетке,
Мал чачпаган абаке
Бендеге дөөлөт токтобос,
Бай Карынбай канаке?, – деп сүрөттөлөт [13, 116 б.].

Дин маданиятынын тарыхында жагымсыз шарттар орноп, адам тукуму Кудай-Теңирин тааныбай калганда Нух, Ибраим, Муса, Иса, Мухамбет пайгамбарлар пайгамбарчылык кылып келишкен. Ислам маданиятынын көз карашына ылайык, Жараткан Муса пайгамбарга Он Осуят жиберген. Муса пайгамбарларга келген осуяттардын ичинде Карунбайдын уламасындагы ач көздүккө, өзүмчүлдүккө б.а. эсепсиз байып бара жаткан ак сөөктөрдүн, төбөлдөрдүн эгоизмине, алардын социалдык-этикалык мыйзамсыздыкка жол беришкен кадамдарына чеп сыяктуу бөгөт болуп берген осуят болгон. Себеби диний баалуулуктардын контекстинде Кудайдын осуяттары баарынан улук, анын айткандары менен болуу, таза, адептүү жашоо, акыйкатты күтүү жалпы эле адамдардын социалдык-маданий адилеттик талабы, идеалы болгон.

Муса пайгамбар бул жөөттөр коомуна түшүрүлгөн пайгамбар. жөөттөрдүн дининин тарыхына кайрылып көрсөк, алардын коомундагы адамдардын кылган иши кудайга жакпай, алардын коомун жер жутуп кеткени менен байланыштуу каралып жаткандай. Казак, кыргыз элдеринде мындай уламанын жаралышы алардын жалпы дүйнөдөгү диний

түшүнүктөр менен катар эле иудей дини менен тааныш болгонун айгинелейт. Биз көрүп тургандай бардык этнонимдер реалдуу. Этнонимдерге тарса деген эл да кирген. Мындай алып караганда, тарса христиан-несториандар ишениминде бирдиктүү болуп кандайдыр бир убакта бириккен эл болуп чыгуусу мүмкүн. Эпостун бул саптары ар бир аты аталган элдердин кайсы бир динди алып жүрө тургандыгы жөнүндө баалуу информацияларды камтыйт. М., калмактар менен кытайлар будда дининдегилер, жөөттөр (еврейлер) – иудей, тарса- христиан-несториандар.

XV кылымдын ортосунда Евразия талаа жайыктарына Саян-Алтай кошулуп, түрктөрдүн колуна өткөн. Биринчи Түрк каганатынын соода ишиндеги чоң жигердүүлүктү согдиялыктар көрсөткөн. Улуу Жибек жолунун Чыгыш Түркстан жана Теңир-Тоо бойлору аркылуу өтүүчү жерлердеги сооданы өз көзөмөлдүгүнө алган түрк төбөлдөрү каганат жергесине согдиялык көпөстөр алып келген жасалга буюмдарын көп сатып алышкан. Маданият жагынан согдиялыктардын түрктөргө тийгизген таасири күчтүү болгон. I Түрк каганатында согдиялыктардын жазуусу таралган. II Чыгыш Түрк каганатында болсо, анын негизинде байыркы түрк руна сымал жазуусу түзүлгөн, ал уйгурларда, кыргыздарда ж.б. түрк тилиндеги көчмөндөргө тараган. Көчмөндөргө согдиялыктар аркылуу буддизм, манихейчилик, несториандык сыяктуу дүйнөлүк диндер кирген. Уйгур каганатындагы согдиялыктардын мааниси жогору болгон. Уйгур кагандары согдиялыктардан мамлекеттик манихей динин өздөштүргөн. Монголиядагы жана Тувадагы негизги уйгур чептерин согдиялыктар салган. Уйгурлардын карапачылык, устачылык, зергерчилик өнөрүнө согдиялык усталардын таасири аябай тийген деп жазат Ю.Худяков [14, 95-96 бб.].

“Манас” эпосунун саптарында кыргыздар диний ишенимдеринде дүйнө диндеринин эволюциясы менен тааныш болгондугун тарыхый булактар тастыктап турат.

Адабияттар:

1. Молдобаев, И.Б. Фольклор киргизского народа как источник по этнической истории // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. – 1991. – Вып.2. – С.123-134.
2. Манас: эпос / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. – 2-китеп. – Ф., 1986.
3. Материалы по истории киргизов и Киргизии – М.,1973. – Вып.1. – С.65.
4. Рерих, Ю.Н. По тропам Срединной Азии / Ю.Н.Рерих, перевод с англ. Н.Н. Зелинского. – Хабаровск, 1982. – С.44-45.
5. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 474 с.
6. Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч.5. Наречие дикокаменных киргизов. – СПб. 1885.
7. Армянские источники о монголах. – М., 1962. – С.47.
8. Каратаев, О.К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы. – Б., 2013. – 290 б.
9. Плано, Карпини. История монголов. Вильгельм Рубрук Путешествие в восточные страны //Введ. пер., и примеч. А.И.Маленина. – СПб., 1911. – С.95.
10. Каскабасов, С.К. Казакская волшебная сказка. –Алма-Ата., 1972 – 34 с.
11. Кебекова, Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. – Ф.: Илим, 1982. – 260 б.
12. Жусупов, К. Кыргыздардын байыркы маданияты. – Б.: Бийиктик, 2006. – 228 б.
13. Манас: эпос / Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. –Ф., 3-китеп.- Ф., 1981. – Б.185-186.
14. Худяков, Ю.С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян. – Б.:2013. – 204 б., карта, сүрөттөр.-11 (“Тарых жана мурас” түрмөгү) [“Мурас” коомдук фонду; “Кыргыз Тарых Коому” ЭКБ].

Рецензент: д.и.н., профессор Т.Чороев (Чоротегин)